

SZEMLE

A LÉHŰTŐ OSZTÁLY ELMÉLETE

Thorstein Veblen: *Teorija dokoličarske klase*. Beograd, 1966.

Thorstein Veblen 1899-ben jelentette meg ezt a nálunk most kiadott könyvét, s a *Léhűtő osztály elmélete* számomra nem is annyira az osztályelmélet tanulmányozása szempontjából volt érdekes, nem azt vizsgáltam (sőt nem is éreztem ennek szükségét), vajon marxista-e vagy nem marxista ez a szociológus, ami megragadott, az volt, ahogy az emberi tulajdonságokról ír, ezek kialakulásáról a társadalom fejlődése folyamán, arról, hogy mely tényezők milyen intenzitással hatnak oda, hogy a társadalom bizonyos rétegeire, tagjaira az egyes korszakokban az adott tulajdonságok lesznek a jellemzőek. Mondhatnánk, régen íródott ez a könyv, írója is régen meghalt, a társadalom azóta olyan nagy változáson ment keresztül, hogy kérdés, adhat-e ma bármit is nekünk Veblen elmélete. A kérdést talán még indokoltabbá teszi, hogy Veblen Amerikában fejtette ki munkásságát, megfigyelései, amelyek alapján könyvét írta, arra a társadalomra vonatkoznak, annak fejlődése viszont lényegesen eltér az európai társadalmakétól. Anélkül, hogy kezünkbe vennénk a könyvet, azt kell mondanunk, ez valóban csak így lehet. Mégis, számomra a felfedezés erejével hat az, amikor látom, hogy egy nálunk gazdagabb társadalomban élő, a rohamos gazdasági fejlődés tanújaként szemlélődő tudós milyen megállapításokra jut az emberi viszonyokat, magatartásokat, értékítélet-rendszereket figyelve, a meghatározott fejlettségi szinten, meghatározott társadalmi viszonyokban hogyan formálódik és deformálódik az ember egyénisége.

A szociológiai vizsgálatok egyik fontos feladata lehet, hogy a mai és múlt társadalmak fejlődési törvényszerűségeit felderítve hozzásegítsen a jelenkori társadalom tudatos irányításához. Veblen, akár Mills, Fromm és Riesman, nem elégszik meg az adatok összegyűjtésével és az empirikus vizsgálatok eredményeinek leírásával, ami egyébként a mai amerikai szociológiát leginkább jellemzi, hanem ezen túlmenően bizonyos általánosításokra törekszik. Azt hiszem, éppen ez a sajátossága teszi alkalmassá műveit arra, hogy értékes tanulságokat vonjunk le belőlük.

Mint címe is mutatja, a könyv azokról az osztályokról, rétegekről szól, amelyeknek nem a kenyérkeresés, hanem a szórakozás, az időtöltés, a termelő osztályoktól való mind hatékonyabb elkülönülés a legnagyobb gondjuk. A fejlődés folyamán a társadalom egyre inkább arra a szintre jut, hogy tagjai mind nagyobb számban felszabadulnak a szó szoros értelmében vett kenyérgondok alól, mind több és több idejük jut a szórakozásra, pihenésre. Elsősorban a termelőeszközök nagyobb fokú fejlettsége kell ehhez, olyan fokú automatizáció, amely lehetővé teszi, hogy az emberek, bár idejüknek csak jelentéktelen részét fordítják termelőmunkára, amely persze lényegesen eltér az előbbi korok termelőmunkájának jellegétől, így is elegendő mennyiségű javakat termelnek. Hogy mikor lesz ez reális valóság az egész társadalom számára? Vagy előbb: mikor valósul meg akár egyetlen társadalmon belül is? S milyenek lesznek annak a társadalomnak az emberei? Okosabb dolog talán, ha azt nézzük meg (mindenesetre előbb), milyenek a mostani szinten az emberek. Azt mondjuk, anyagiassak, azt mondják, társadalmi viszonyaink a „homo economicus” létrejöttéhez vezetnek vagy vezettek. És ezt a megállapítást szinte nem is tagadja senki. Ha egyszerűen szétnézünk magunk körül, minden különösebb tudományos apparátus nélkül is rájövünk, valóban így van. De kérdés, minek az eredménye ez? Vajon törvényszerű valami, amelyen keresztül megy minden társadalom a mienkhez hasonló fejlettségi szinten? Kardelj ezzel kapcsolatban az új alkotmányról írva 1963-ban ezt mondja: „Természetes, hogy ezeknek a viszonyoknak a megvalósítását bizonyos negatív jelenségek kísérik, mint az önző hajsza a pénz után, az elkommercializálódás stb. Ezek a jelenségek, ilyen vagy olyan formában kísérni fogják a társadalmat — függetlenül annak politikai rendszerétől — mindaddig, amíg képes nem lesz arra, hogy legalább az alapvető emberi szükségletek kielégítésének területén túlhaladja a gazdasági egyenlőtlenséget”. Kardelj szerint tehát olyan törvényszerűségről van szó, amelyet nem a politikai rendszer vált ki, hanem amely egyszerűen a fejlettség bizonyos színvonalán lép fel. Végeredményben ezt nem is kell bizonyítani, hiszen az anyagiasság, a pénz utáni hajsza jelentkezett a múlt század Amerikájában, tehát a kapitalista társadalmi viszonyok közepette, s jelentkezik ma nálunk, a szocialista viszonyok kialakulásakor, a társadalmi tulajdon kialakulása ellenére is. Igaz, Kardelj is megjegyzi: „Az ilyen jelenségek leküzdése elsősorban az emberek tudatos tevékenységének az ügye, ez pedig annál sikeresebb lesz, minél szilárdabbak a viszonyok a közösség társadalmi-gazdasági alapjában.”

Az idézet második része, azt hiszem, már nem hat olyan meggyőzően, mint az első. Hogy harcoljanak és milyen hatékonyan harcolhatnak az emberek olyan jelenségek ellen, amelyek a termelőeszközök meghatározott fokán, noha több más tényező hatására is, a társadalmi törvényszerűségek erejével jelentkeznek? Az emberek tudatos tevékenysége, ennek egyik formája, a politikai rendszeren keresztül jut kifejezésre, viszont maga Kardelj mondja, hogy az említett jelenség ettől függetlenül jelentkezik. Biztos, hogy az ember anyagiassá lesz mindaddig, amíg nem tud vagy csak

nehezen tud magának elegendő mennyiségű anyagi javakat előteremteni, amíg erre csak a társadalomnak egy, nem is nagyon népes rétege képes, amelyik aztán ezzel is kiválik, elkülönül, kiváltságos helyzetbe kerül, vagy fordítva: kiváltságos helyzete folytán jut a társadalom többi tagjainál nagyobb gazdagsághoz.

Igaz, a különféle szakaszokban és fokozatokon változik a nézőpont, és ez kifejezésre jut az emberi tevékenységi formák értékelésénél, osztályozásánál is. Általában, más-más fokon más-más osztályozási mérce és igény felel meg. „A szabványok és álláspontok változása azonban — írja Veblen — csak fokozatosan és ritkán vezet az egyszer elfogadott álláspontok megdöntéséhez és teljes szétrombolásához. Rendszerint még mindig különbséget tesznek a termelő és nem termelő foglalkozások között.” Még mindig... mondta a múlt század végén Veblen, s megállapítását nemcsak az igazolja, hogy szavai ma is időszerűek, de ő maga is hivatkozik arra, hogy ez a megkülönböztetés csak megváltozott formája a barbárság korában is jelen volt különbségeknek. A hadakozás, a politika, a vallási szertartások egészen eltértek a közvélemény előtt az olyan munkától, amelynek célja anyagi javak teremtése az élet számára. Az a réteg, amely nem foglalkozik ilyen termelőmunkával, amelyek tevékenysége a hőstettek felé irányul, lenézi a másik réteget. Így volt a barbárság korában, így a múlt század kapitalista Amerikájában, hogy most csak ennek a könyvnek a megállapításainál maradjunk, s nem lehet szó nélkül hagyni, hogy mennyire kifejezésre jut ez a különbség nálunk is, nemcsak az egyes szakmákhoz tartozó rétegek munkájának társadalmi értékelésében, de nyilván ennek az anyagi mozzanatnak az alapján, az ember tudatában alakuló jelenségekben is.

Mondom, nem érdekel, hogy marxista volt-e Veblen vagy sem, de ahogy most átfutom olvasás közben készített jegyzeteimet, magam is meglepődöm, milyen sokszor éreztem úgy, hogy ez nálunk is így van, hogy ennek a könyvnek sok vonatkozását mintha a mi társadalmunkról írták volna. Nemegyszer egészen finom, árnyalatbeli észleleteknél is így volt ez. „Másképp — írja egy helyen —, a közösség azon tagjait és osztályait illetően, amelyek főleg a gazdagság fülhalmozásával vannak elfoglalva, a fennmaradásért és a fizikai kényelemért folytatott küzdelem sosem játszik jelentős serkentő szerepet. A domináló serkentés kezdettől fogva a lenéző megkülönböztetés volt, amelyet a gazdagságnak tulajdonítottak, egyetlen más motívum sem volt képes arra (eltekintve az átmeneti kivételektől), hogy a fejlődés bármelyik fokán elfoglalja ezt az első helyet.”

Érdekes lenne megvizsgálni, amennyire ez objektív mércék alapján lehetséges, hogy társadalmunkban az emberek értékelésénél, megkülönböztetésénél milyen szerepet játszik gazdagságuk, s hogy alakul azok tudata, akiknek ebben a gazdagságban részük van. Hogy ez a mozzanat társadalmunkban jelen van, az kétségtelen. Maga az elv: mindenkinek képességei szerint, a munka szerinti elosztás elve alapján is, aki jobb munkás, aki többet dolgozik, annak több jövedelem jár, nagyobb rész a termelt javakból, a gazdagságból, ennek alapján többet költhet, de többet tehet félre, hal-

mozhat is fel. Gazdagabb lesz. Ezt az embert a többiek jobban megbecsülik, meg is érdemli, a megbecsülés elméletileg nem a gazdagságának szól, hanem jobb munkájának, nagyobb tehetségének, szorgalmának. Persze, tudjuk, ez nem mindig így van, pontosabban: gyakorlatban sokszor nem az kapja a több jövedelmet, aki tehetesebb, többet dolgozik; nincsenek megbízható mércék, és más mozzanatok is közrejátszanak, az esélyek (még) nem egyformák, noha a tendencia a kiegyenlítődés felé tisztán felismerhető.

Veblen azt mondja, hogy most, miután elmúlt a hőstettek ideje, a tulajdon, a birtoklás lett a siker tekintélyes fokának leghozzáférhetőbb, legszembevetőbb bizonyítéka. „A birtoklás bizonyos mértékig nélkülözhetetlen lesz ahhoz, hogy az ember a közösségben megbecsült helyzetet szerezzen. Okvetlenül fontos a tulajdon halmozása és megőrzése, hogy megőrződjön a »jóhír«.” Semmiképpen sem állíthatjuk, hogy nálunk a vagyon után ítélik meg az embert, alkotmányunk is kimondja, hogy kizárólag a munka és a munka eredményei határozzák meg az ember anyagi és társadalmi helyzetét. Mégis, talán éppen az utóbbi években, mintha mindinkább kifejezésre jutna a gazdagság utáni hajsza, amely sokszor olyan méreteket és intenzitást kap, hogy nem lehet egyszerűen az anyagi biztonság érzetéhez szükséges tartalék megteremtésének minősíteni. Legegyszerűbb és elterjedt formája ennek talán az arany- és ékszerhalmozás, drága szőrmék, műértékek vásárlása, s persze más-más formát kap ez a jelenség a városi és megint mást a falusi körülmények között, ahol szintén különbséget kell tenni az egyes rétegek között. Veblen ezt úgy magyarázza, hogy amíg a barbárság korában el kellett érni a fizikai kitartás, a ravaszság, a fegyverforgatási ügyesség bizonyos törzsi szabványát, most a gazdagságnak van bizonyos meg nem határozott, de elfogadott szabványa, amit el kell érni ahhoz, hogy az ember a közösség szemében bizonyos tekintélyt szerezzen. A könyvben leirt eltorzulások olyan nagy méretűek és Veblen olyan szenvedéllyel ecseteli őket, hogy az már félelmetes. Minden közösségben, amelyben az egyén birtokolhatja az árut, mindenki számára nélkülözhetetlen, hogy saját lelki nyugalma megőrzése végett, éppen olyan nagy mennyiségű áruval bírjon, mint azok, akikkel egy sorba szokta magát állítani. Képesek vagyunk-e, legalább magunkban, őszintén ellenőrizni ennek a megállapításnak az igazságát, helytállóságát, ma is időszerű voltát?

Pedig végeredményben nincs mit szégyellni. A társadalmi törvényszerűségek kegyetlenül kifejezésre jutnak, függetlenül attól, hogy az egyes ember szubjektíve egyezik-e ezzel vagy sem. Persze, nem kell már külön hangsúlyozni, hogy a termelőeszközök fejlettségi szintje mellett több más tényező is kihat a társadalmi tudat formálódására, s azt sem, hogy mégiscsak ennek van döntő hatása, ha a konkrét társadalmakban megannyi sajátosság játszik is közre, az ember ki van téve hatásuknak, megismerheti őket, hogy könnyebben tudjon alkalmazkodni hozzájuk, egyénisége mégiscsak a többféle előjelű hatások eredményeként formálódik.

Még csak regisztrálni is lehetetlen mindazokat a gondolatokat, ötleteket, amelyeket ez a könyv felébreszt társadalmi valóságunk

kutatásával kapcsolatban. Mindannyian tudjuk pl., hogy baj van nálunk a fizikai munka iránti viszonyral, lenézzük ezt a munkát. A szerző szerint, a fosztogató társadalom idején az emberi gondolkodásmód a munkát azonosítja a gyöngeséggel és az alárendeltséggel. Az alacsonyabbrendűség jelének tartja, amely nem méltó az ereje teljében levő emberhez. E hagyomány alapján úgy vélik, hogy a munka lealacsonyít, s ez a hagyomány sosem halt ki. Vagy tovább: a görög filozófusoktól napjainkig a gondolkodók elismerik, hogy az üres időtöltés bizonyos foka és a felszabadulás minden olyan termelőmunkától, amely közvetlenül a mindennapi emberi élet céljait szolgálja, egyúttal előfeltétele az igazi, a szép emberi életnek.

Végeredményben: ha ez így van, nincs is benne semmi különös, magától értetődő, az ember természetéből adódó valami, hisz azért dolgozunk, hogy biztosítsuk megélhetésünket, kényszerítve vagyunk tehát azokra a fizikai és szellemi erőfeszítésekre, amelyeket a termelőmunka megkövetel tőlünk. Igaz, a különféle okmányokban a munkára való jogról van szó, de hát ez valójában a megélhetéshez való jogot jelenti. S mert a társadalmi fejlődés egyik célja, hogy mind több szabadság és mind kevesebb kényszer jusson az embernek, logikus, hogy a kényszert jelentő napi munkával szemben az egyre növekvő szabad idő jelenti az ideált.

Nem szolgálhat ellenérvként az az állítás sem, hogy a munka tette az embert emberré, noha a másik mozzanat, hogy az emberi egyéniség a munkán keresztül jut kifejezésre, ebben a folyamatban, ennek eredményeiben teljesül be, valósul meg, szintén elfogadott igazság, az előbb mondottakkal mégis összeegyeztethető.

Maga az a tény, hogy az eddigi fejlődés folyamán ez az életmód, a munka nélküli időtöltés a kiváltságos rétegeknek, a gazdagoknak jutott ki, arra utal, hogy a társadalom gazdagodásával mind többen juthatnak ebbe az előnyös helyzetbe. (Más kérdés, hogy érik ezt el éppen azok, akik nem dolgoznak, akiknek az élete pusztán időtöltés, akik jobb helyzetben vannak, mint azok, akik nemcsak maguknak, hanem a nem dolgozó réteg számára is megteremtik a szükséges javakat, de most nem az igazságosság oldaláról vizsgáljuk ezt a kérdést.) Nyilvánvaló az is, hogy más-más társadalmakban, más-más szinten, szélesebb méreteket kapva maga az időtöltés is más-más lesz, s talán kevesebb torzulás terheli. Velel szerint ezt ma még az jellemzi, hogy az időt nem termeléssel töltik el, mégpedig egyrészt a felfogás miatt, hogy a termelőmunka méltósághoz nem illő, másrészt, hogy ezzel is bizonyítsák, anyagi képességüket, hogy megengedhetik maguknak a dologtalanságot.

Társadalmunkban is rétegenként eltérően oszlik meg a szabad idő, így az anyagi javak is, mégpedig igen sok szemponttól függően, s az is biztos, hogy találkozunk jelenségekkel, amelyekből látjuk, hogy vannak, akik az anyagi javakat nem saját kényelmük fokozására használják fel, inkább arra, hogy ennek segítségével megmutassák, éreztessék különbözőségüket, felsőbbiségüket. Valójában nem is élni, élvezni akarják a jólétet, inkább megmutatni fitogtatni, dicsekedni vele. Nyilván középkorai tankönyveink alapján voltak olyan elképzeléseink, hogy a szocializmusban ilyen eltorzu-

lások nem lesznek, hogy ezt a társadalmat csupa ideális ember alkotja majd.

Most, hogy szemtől szembe kerültünk a valósággal, hogy részeiseivé lettünk, sehogy sem tudjuk ezt összeegyeztetni leegyszerűsített eszméinkkel. Ez azonban sokszor azt eredményezi, hogy nem az elképzeléseinket kíséreljük meg módosítani, hanem az azoktól eltérő társadalmi valóságot bíráljuk. Dr. Radovan Pavičević a *Sociologija* című folyóiratban megjelent egyik írásában (1965. 2. szám) ezt a jelenséget így határozza meg: „A célt meg lehet állapítani valamilyen absztrakt elv alapján, amely logikailag elfogadhatónak, talán humanusnak is tűnik, s aztán erről az állásponttól hatni a gyakorlatra és a korabeli folyamatokra. Ez a módszer, az ilyen eljárás tudománytalan, mert a megállapított cél nem a társadalmi és gazdasági szükségszerűségek analitikai felméréséből következett, hanem valamilyen ideálból, amely vagy bizonyos etikai felfogásokra, az igazságosság, az emberi természet felfogására támaszkodik, vagy egyszerűen a lehetséges logikai konstrukciókra... Akkor természetesen bekövetkezik a gyakorlat kritikája, hogy összhangba kerüljön az elvekkel...”

Sokszor így vagyunk mi is, bár lehet, hogy néha a társadalmi valósághoz való ilyen viszonyulásnak vannak előnyei is, s már csak azért is óvatosnak kell lenni a különféle viszonyulások megítélésénél, mert ez nagyon könnyen a szubjektív szempontok és pillanatnyi helyzetből eredő gyakorlati érdekek alapján történik, ha esetleg a tudományosság leplébe bújtatják is.

Veblen könyve, a *The theory of the leisure class*, több vonatkozásában is érdekes és hasznos számunkra. Írója, kora társadalmának egyszerű ismerője, megkapóan hű képet fest egy réteg életéről, életfelfogásáról, magatartás-normáiról. Noha ezek a tulajdonságok, ezek a függvények a mienktől teljesen eltérő társadalmi viszonyok között, egy meghaladott politikai rendszerben jöttek létre, s ha Veblen következtetései nem egyszer tévesek is, mint előbb megpróbáltuk kimutatni, segíthetnek felismerni azokat a tényezőket, amelyek a különféle kedvezőtlen jelenségek kialakulásához vezetnek. A tudománynak egyre nagyobb szerep jut a társadalom tudatos irányításában; a fejlődés irányának és ütemének meghatározásához szükséges ismeretek és törvényszerűségek feltárását megkönnyíti a fejlettebb, magasabb szinten levő közösségek egyes korszakainak tanulmányozása, vizsgálata is. Egyre inkább világos lesz, hogy bármilyen fontos a gazdasági fejlődés gyors irama, és bármilyen nagy jelentőséget is tulajdonítunk neki, ha elhanyagoljuk a társadalmi élet más területeit, ez rendkívül káros következményekkel járma közösségünk számára.

S ha a gazdasági élet területén károsak az egyoldalú, a minden szempontot figyelembe nem vevő döntések, még inkább azok lehetnek ezek a fölépítmény szférájában, amely közelebb, közvetlenebb kapcsolatban áll az emberi jellem formálódásával. A könyvből vett eddigi idézetek és gondolatok alapján sem szabadna például arra következtetni, hogy Veblen szerint az emberek nem szeretnek dolgozni, inkább arról van szó, hogy mivel a munkát a rabok végezték, ez annyira lealacsonyító volt, hogy nem engedte

meg a munka iránti ösztön kifejezésre jutását, amely pedig jelen van, s ha más tényezők engednék, rokonszenvvel tekintene a termelő tevékenységre. Most csak az a kérdés, melyek azok a gátló tényezők, hogyan jutnak kifejezésre, mivel lehet semlegesíteni őket, s a társadalom irányításában, így a kisebb közösségekben is, melyek azok a módszerek, amelyek lehetőséget adnak arra, hogy az ember természetes dimenzióiban, csonkítás és torzítás nélkül fejlődhessen.

Ez a könyv is segíthet ebben.

(bn)

EGY ÉRDEKES ELMÉLET A SZABADSÁGRÓL

Milan Kangrga: *Etika i sloboda*. Naprijed, 1966.

Milan Kangrga neves jugoszláv filozófus, zágrábi egyetemi tanár azok közé tartozik, akiknek nézetei, bárhol látnak is napvilágot, mindenütt vitát váltanak ki. Ő volt a *Praxis* köré tömörült csoport egyik legmarkánsabb, legeredetibb egyénisége, olyannyira, hogy néhányszor már azt a benyomást szereztük: a többiek csak az ő tételeit dolgozzák fel. A korčulai nyári iskolán, 1965-ben, az ő felszólalása váltotta ki a legélesebb reagálást (ott felolvasott tanulmányáról most indult vita a budapesti *Világosság* hasábjain). De nincs is semmi érthetetlen abban, hogy Kangrga vitákat provokál ki. Mindenki elismeri róla, hogy a fiatal Marx, sőt az egész hozzá kapcsolódó problémakör — Hegeltől az egzisztencialistákig — legjobb ismerője nálunk. Ebből már magától adódik az is, hogy körülötte csapnak legmagasabbra az ifjú Marxról folytatott viták hullámai. Ez azonban csak az egyik ok, a másik az a kategorikus kizárólagosság, amellyel Kangrga nézeteit megfogalmazza, abból az alapvető tételből kiindulva, hogy Engels és a későbbi marxisták, köztük Lenin is, Marxot visszavitték a XVII. és XVIII. századi materializmus szintjére, tehát az egész későbbi marxizmussal szemben érvényt kell szerezni az elfelejtett marxi kiindulópontnak. Az ifjú Marx tételeinek ilyen potencirozása az egész későbbi marxizmussal szemben joggal vált ki reagálást, akár a későbbi marxizmus védelmében — a dogmatizmustól, annak különféle maradványain át egész a marxi kontinuitás alapjáról elinduló különféle felfogásokig —, akár pedig a másik véglet, az antidogmatikus dogmatizmus elleni tiltakozás formájában.

A helyzetet még bonyolultabbá teszi, hogy Kangrga nézeteit nagyon is hézagosan, rendszertelenül, inkább mások elméletét boncolgatva, mint a magáét ismertetve, fejtette ki. Eddigi legátfogóbb műve az 1963-ban megjelent *Etički problem u dijelu Karla Marxa*, amely pusztán az elidegenülés és a praxis vizsgálatára korlátozódik, a fiatal Marx által megadott keretben. Most megjelent műve szintén 1963-ban íródott (legalábbis ezt mutatja az előszó dátuma, anélkül hogy magyarázatot kapnánk rá: miért késett a megjelen-

tetés három évet, miközben Kangrga nyilván dolgozott valamin). Ez a könyv is egy átfogóbb munka bevezetésének, a vizsgált probléma felvázolásának, vagy pedig a vizsgálatok eredményei összegezésének tetszik. A Korčulán elhangzott előadás épp ezeknek a vizsgálatoknak néhány letisztázott, kidolgozott tételét fogalmazta meg, most már kangrgai elmélet formájában. Tehát még mindig késik az *Etički problemon* túlmutató kangrgai alkotás, amely további munkásságának irányáról tanúskodna, részben pedig az előző tételek magyarázata, a kritikákra adott válasz lenne.

Így aztán legfeljebb sajnálhatjuk, hogy egy ilyen horderejű filozófus 1963 óta nem alkotott semmit, ami alkalmas lenne arra, hogy teljesebb képet adjon a kangrgai tanításról — főleg a választ a kérdésre: sikerül-e realizálnia a tételekben rejlő pozitív lehetőségeket, vagy pedig elvész az absztrakt filozofálásnak joggal vitatható tételei között. De nem marad más hátra, mint ezen a három évvel ezelőtti szinten vizsgálni a kangrgai elméletet. Legfőljebb azzal vigasztalhatjuk magunkat, hogy most megjelent könyve bevezetés vagy rezümé jellege miatt rendkívül alkalmas ennek az elméletnek a vizsgálatára, kétségtelen eredményeink és egyben korlátainak feltárására. Még csak annyit bocsátanánk előre, hogy e vizsgálatához szerintünk a legmegfelelőbb alapot azok a tételek adják, melyeket Kangrga Korčulán kategorikus formában megfogalmazott: 1) a lehetőség lényegesebb, fontosabb, elsődlegesebb, mint a valóság; 2) ebből eredően a jövő fontosabb, elsődlegesebb, mint a múlt, és 3) a kettő összegezése: a szabadság nem a szükségszerűség felismerése, hanem ő hozza létre a szükségszerűséget is. Ez a három tétel ugyanis nemcsak Kangrga elméleti munkásságának, hanem a sztalinizmus elleni harcnak is leglényegesebb vívmányai közé tartozik, de ugyanakkor az a körülmény, hogy Kangrga megáll e három tételnél és azokat pusztán a fiatal Marx által megadott keretben vizsgálja, kimutatja a kangrgai tanítás korlátait is.

1.

Kangrga igazi jelentősége abban van, hogy a sztalinizmus elleni harcban — amelyben e lényeges eredményei születtek — nem elégedett meg a félmegoldásokkal, hanem az ifjú Marxra, elsősorban a *Gazdasági-filozófiai kéziratokra* támaszkodva, azt vizsgálva, amiben Marx forradalmi újat hozott a filozófia történetébe, áttört a fogalmak egész rendszerén. Hagyományosan ugyanis a gazdasági determinizmus szempontjából közelítették meg a marxizmus tanítást, azt állították előtérbe, hogy Marx rendet teremtett a látszólag teljesen véletlenszerű, önkényes történelmi tények között, felfedezte a társadalmi folyamatokat, s azok törvényszerűségeit. Ebből adódott, hogy a marxizmusban az emberi tevékenységet determináló tényezők kerültek a központba. Főleg a három legfontosabb: 1) a múltban történeteket nem lehet meg nem történeté tenni, minden megtörtént esemény viszont a kölcsönhatások egész új koordináta-rendszerét hozza létre, tehát ilyen vagy olyan for-

mában befolyásolja mindazt, ami később történik; 2) az emberek nem szabadon választják, hanem az előző nemzedékektől készen kapott feltételként kapják a termelőerők fejlettségének adott fokát, ez viszont objektív alapként meghatározza az emberek tevékenységét és az emberek közötti viszonyt; 3) mivel a készen kapott feltételek ennyire determinálóak, az emberi szabadság nem valami szeszélyes, önkényes fölírása a kötöttségeknek, hanem a szükségszerűség felismerése, abból kiindulva, hogy még a világ megváltoztatásának alapját is csupán annak megismerése nyújtja. A marxizmusnak és a társadalmi életnek ezekből a kétségtelenül fellelhető elemeiből táplálkozott a dogmatikus korszaknak az embert semmibe vevő értelmezése, amely a vak gazdasági determinizmushoz, a fejlődés automatizmusának, az emberek akaratától, és szándékaitól független gazdasági-társadalmi törvények létezésének hirdetéséhez vezetett.

A kangrgai áttörés lényege, hogy megfordította a sorrendet, az egyik véglettel a másikat állította szembe: 1) nem a múlt szabja meg az emberi tevékenységet, hanem a jövő, amelynek képét minden tettünk előtt megalkotjuk, amelynek elérésére törekszünk; 2) nem a készen kapott, adott feltételek a legfontosabbak, hanem a lehetőség, hogy az ember közöttük élhet, tevékenykedhet, hogy megváltoztathatja őket; 3) éppen ezért a szabadság nem a szükségszerűség felismerése, hanem a praxis, amely a szükségszerűséget is létrehozza. Így kapjuk meg a három kangrgai tételt, amelyet bevezetőben említettünk. Hadd vegyük őket sorra, abban a sorrendben, amilyen fontosságot Kangrga tulajdonít nekik.

A lehetőség előrébb való és fontosabb, mint az adottság. Egyszerű hétköznapi logikával ezt a tételt úgy lehetne lefordítani, hogy minden valóságot megelőz annak lehetősége, mint ahogy az ember első történelmi tettet meg kellett, hogy előzze az emberi tevékenység lehetősége. Korčulán a lehetőségek valóságfelettségét Kangrga így magyarázta: „A valóság a megvalósulás és kialakulás folyamata, amely az emberi tevékenységből ered, s nemcsak eredményként létrehozott valami, hanem egyúttal az új folyamat újbóli lehetővé tétele, tehát éppen a létrehozás, mint szüntelen tevékeny, ésszerű és céltudatos megvalósítás, annak az új lehetőségnek az igazolása és feltárása, amely önmagában véve, az ember nélkül, az embertől függetlenül, az ember világán kívül tiszta feltevés, üres semmi, és az is marad.” Ebben a könyvben, melyet most forgatunk, az eddig legabsztraktabb kangrgai alkotásban, már ez sem elégti ki, hanem arra vállalkozik, hogy a lehető legabsztraktabb, a megértést szinte akadályozó filozófiai nyelven fejtsse ki: „Az elmondottakból következik, hogy az adottság elve nem lehet a szabadság elve vagy forrása, kiindulópontja, amely a lehetőség, hanem éppen fordítva, amikor a tiszta lét vagy az üres semmi, mint az adott elve, lény lesz a lehetőségben, amely magában az adottságban tevékenyen igazolja magát, megszüntetve azt mint saját tagadását. Az adott negációja azzal a mással, ami már benne rejlik saját lényeges meghatározásában, lehetővé teszi magának az adottnak is — amely önmagában még lehetetlen —, hogy megjelenjen és feltárja magát mint valami... Mint „valamit”, az adot-

tat már kiragadtuk a pusztá adottság vagy a tiszta lehetőség mint negativitás sötétségéből — különben önmagában továbbra is lehetetlenség marad, mert mint olyan még egyáltalán nem látható, hogy van. Tehát mint adott is csak kell hogy legyen, tehát lehetőségessé kell váljon. Ezért a lehetőség az adottság előfeltétele is.” Ami más szavakkal annyit jelent, hogy ahhoz, hogy az adott legyen, legelőbb is lehetségesnek kell lennie.

Ehhez kapcsolódik a másik tétel: a jövő fontosabb, előbbre való, mint a múlt, amelyet Korčulán úgy fogalmazott meg, hogy „egyedül a jövő látóköréből látható és fogható fel a múlt és a jelen”. Itt viszont a megfogalmazás így hangzik: „Ennek a műnek egyik alapvető feladata tehát az lesz, hogy kimutassa: a szabadság problémájának hagyományosan filozófiai (etikai) fölvetése a lét és a kell egységének megbontása alapján (amivel a maga absztraktságával „lehetőségessé” válik az etika és elméleti szféra is) megoldhatatlan gondolati és gyakorlati nehézségeket teremt. Ezeket nem lehet megoldani vagy elkerülni a meglévőknek mint olyannak az álláspontjáról, mert innen lényegükben még csak nem is láthatóak, hanem csakis a jövő álláspontjáról, amely nemcsak azt teszi lehetővé, hogy egyáltalán kritikailag gondolkodjunk, hanem azt is, hogy emberileg létezzünk, mert annak lehetősége, hogy másmilyen legyen, mint amilyen az emberi történelem előfeltétele és az egyetlen serkentés annak a kérdésnek a felvetésére, hogy van-e értelme az ember létének, ami a legintimebben egybefűződik azzal a követeléssel, hogy megváltoztassuk azt, ami van.”

Van, aki talán azt gondolná, hogy pusztán a filozófusok okoskodása — arra emlékeztető vita, hogy mi volt előbb: a tyúk vagy a tojás — az egész probléma: mi fontosabb — az adottság vagy a lehetőség, a múlt vagy a jövő? Azzal, hogy Kangrga teljesen absztraktnak közelíti meg ezt a kérdést, látszólag ezt a véleményt támasztja alá. Mégis, megengedhetetlen leegyszerűsítés lenne e vélemény elfogadása, hisz a kérdés megfordítása egészen más megvilágításba helyezi az ember tevékenységét és ezzel más választ ad a társadalmi fejlődés számos problémájára, amihez viszont már milliók mindennapi élete kapcsolódik. A kérdés megfordításából eredő következtetések jelentősége különben meglátszik Kangrga harmadik tételénél: a szabadság nem a szükségszerűség felismerése.

A jugoszláv filozófiában itt-ott jelentkező kritika után Kangrga egészében meg akarja dönteni a marxisták között még ma is széles körben elfogadott Hegel alapján megfogalmazott engelsi tételt. El kell ismernünk, hogy racionálisan közelíti meg a kérdést, azzal, hogy először azt vizsgálja, mi a megismerés, utána mi a szükségszerűség, és csak azután hozza őket kapcsolatba a szabadsággal. A megközelítés ilyen módjából erednek meggyőző érvei a vizsgált tétel ellen.

1) Fel kell tenni már azt a kérdést is, mi teszi lehetővé a megismerést. És ha ezt a kérdést felvetjük, eljutunk annak felismeréséhez, hogy a megismerés, éppúgy mint a szabadság, a praxis társadalmi-történelmi terméke, tehát szó sincs valami adott, tőlünk független szükségszerűség felismeréséről, hogy a szabadság az ah-

hoz való alkalmazkodásból álljon, hisz nem adottak még az ember érzékszervei sem, mert „az érzék csak lehet emberi érzék, de nem muszáj, hogy azzá legyen, tehát nincs is egyszerűen adva”, még kevésbé adott a világ, hisz az „nem egyszerűen adott, hanem emberileg tevékenyen kiharcolt és mint lehetséges mindig előről, tettel igazolt”. Mindez más szavakkal azt jelenti, hogy nincsen adottság, amit az embernek meg kell ismernie, hanem már a világ is elválaszthatatlan a szabad emberi tevékenységtől, amely egyformán teremtette az embert környező világot, meg benne az embert, érzékszerveivel, megismerő apparátusával, mint az egész világtörténelem termékével együtt. Különben is, a szükségszerűség felismerése még nem jelenti azt, hogy az ember annak megfelelően jár el.

2) Ha így nézzük, akkor a szükségszerűség sincs önmagában, hanem csak azáltal lesz, hogy az ember szükségszerűségnek ismeri fel és ismeri el.

3) És végül a legfontosabb: a három kategória — szükségszerűség, felismerés, szabadság — közötti viszonyoknak csak egyik oldala, hogy a szükségszerűség csak a felismeréssel lesz szükségszerűség, a másik oldal pedig az, hogy a szükségszerűséget is csak a szabadság hozta létre, ahogy azt Korčulán világosabban megfogalmazta: „A szabadság ugyanis, ha már erről van szó, sem nem ismeretelméleti, sem nem etikai kategória, nem lévén semmiféle kategória, hanem éppen a történelmi, tehát egyetlen emberi világnak az az eredete, amely lehetővé teszi, hogy valami legyen vagy ne legyen, illetve másként is legyen, mint ahogy van. Éppen ezért a szabadság által lehetséges a szükségszerűség és a valóság is, az előbbi mint a lehetőség mindig meghatározott történelmi határa, az utóbbi pedig mint ama konkrét társadalomtörténelmi folyamat, amelynek során a fennálló adottságot felváltja saját tagadása és öntagadása”. Mindezek alapján állítja szembe Kangrga az eddig vallott tétellel: a szabadság a szükségszerűség felismerése, az újat: a szabadság a praxis.

2.

A három tétel vizsgálatával, reméljük, eléggé érzékeltettük Kangrga munkásságának jelentőségét. Arra akartunk utalni, hogy nála sűrítve, alapvető tételekben összefoglalva — amelyek alapján számtalan kérdésben a nézetek egész új rendszere építhető fel — megtalálható majdnem mindaz, amit a jugoszláv filozófia a dogmatizmus ellen, a marxista tanítás tisztaságának visszaállításáért vívott harcban eredményként létrehozott. És ezeket az eredményeket senki sem vonhatja kétségbe. Kangrga elé viszont korlátokat állít már maga az a kizárólagosság, amivel az egész problematikát, mint etikai problémát, vizsgálja.

Persze, nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy a kérdés ilyen felvetése nem indokolt és nem hozott eredményeket. Termékeny gondolatáramlatokat indíthat el már az is, ahogy Kangrga ezt a kérdést felveti, kimutatva, hogy „az etikai fenomen egyrészt úgy jelentkezik mint egy reális társadalmi és emberi tényálladék, tehát

történelmi történés, jobban mondva, mint annak gondolati vetülete, és másrészt ugyanakkor — s itt van a probléma súlypontja — mint a tényleges történés transzcendálása és ideális transzcendálása”. Ami más szavakkal azt jelenti, hogy az etika egyszerre egy adott állapot rögzítése, meg egy „kell”, annak követelése, hogy valamilyen ideális állapot szempontjából milyennek kellene lennie. Ebből vonja le azt a következtetést, hogy „történelmileg és filozófiailag nézve Kant után nem lehetséges etika mint etika”, mert Kant áttörte ezt a kettősséget, a „lét” és a „kell” (Sein és Sollen) közötti abszolút ellentétet, ami az etikai fenomén lényegét adja, azzal, hogy az embert és a tevékenységet állította a központba. Marxnál még világosabbá vált, hogy „az erkölcs is az emberi lét elidegenülésének egyik formája”, éppen ezért nem lehet szocialista vagy kommunista erkölcsről sem beszélni, mert az erkölcs az ember felett uralkodó gazdasági-társadalmi világnak a része, a szocializmus, a kommunizmus pedig az ember vállalkozása ennek a világnak a megváltoztatására.

Nyilvánvalóan egyoldalú és túl absztrakt már az erkölcs kérdésének ilyen megfogalmazása is. Nem indokolt ugyanis az emberi tevékenység és a törvények, szabályok világának ilyen szembeállítását, hisz Marx egyik forradalmi vívmánya éppen az, hogy kimutatta, hogyan hozza létre az ember a látszólag tőle elidegenült, föléje nőtt erőket, hatalmakat is. Éppen ezért egyoldalú az erkölcsöt mint az elidegenülés és nem mint a társadalomba olvadás problémáját vizsgálni. (Ez az utóbbi magába foglalja az elidegenülést is, de jobban megőrzi a kapcsolatot az emberi tevékenységgel, hisz jobban számol azzal, hogy a társadalomban élés elidegenült hatalmai csak látszólag szakadtak el az embertől.) Ez az egyoldalúság pedig — az elidegenülés értelmezésének egyoldalúságát nem is számítva — megakadályozza, hogy az erkölcsben ne csak az elidegenülés formáját lássa, hanem a társadalomban élés eszközét, az együttélésből eredő kötelezettségek önkéntes vállalását, amelyek nélkül nem lehet meg egyetlen társadalom sem, tehát igenis lehetséges kommunista erkölcs és lehetséges etika Kant után is.

A probléma további leszűkítését jelenti, hogy a szabadságot pusztán az így körvonalazott etika keretében vizsgálja. Ez ugyanis rendkívül absztrakttá, pusztán „filozófálássá” teszi Kangrga fejtegetését, ami nemcsak a gondolatmenet követését nehezíti meg, hanem tisztán logikai problémává, az etikai fenomén belső ellentmondásának problémájává teszi a szabadságot és ezzel a lényeg sikkad el — amit Kangrga is hangsúlyoz —: a marxizmus nem valami elméleti áttörés az egész előző filozófiai rendszeren, hanem ezt az áttörést a gyakorlat figyelembevétele és maga a gyakorlat hozza meg. Az absztrakt filozófálás éppen annak kidomborítását akadályozza meg, ami Kangrga alaptétele, és ezzel az a praxis, amely Marxnál a filozófiai rendszereken való áttörés volt, Kangrgánál maga is absztrakt filozófiai kategória lesz.

Legfőbb fogyatékosága azonban — amelyből minden más ered — az, hogy Kangrga megrekedt a fiatal Marx, a *Kéziratok* szintjén, aminek következménye és egyben legszembetűnőbb jele, hogy a problémákat pusztán abban az absztrakt keretben vizsgálja, amelyet

Marx a *Kéziratokban* felvázolt — az egyedi szempontok elhatalmasodása (amelynek további szűkítése, hogy Kangrgánál az egyik csak mint erkölcsi lény jelentkezik); az elidegenülés absztrakt kategóriája, a folyamat nélkül (a társadalmi tényezők közül egyedül a pénz látható, mint elidegenült hatalom). Kangrga ugyanis nem hajlandó tudomást venni arról, hogy Marx nem maradt meg a *Kéziratok* szintjén, hanem továbbfejlődött, hogy tanítása már a Feuerbachról szóló tézisekkel, vagyis a feuerbachi antropológiával való szakítással, megszűnt az emberről szóló tanítás lenni, hogy „az emberi társadalomról vagy társadalmi emberiségről” szóló tanítással váljon, hogy az elidegenülés és a praxis absztrakt, dialektikus kapcsolat nélküli szembeállítását később a dialektikus viszony felismerése; az elidegenülés egyszerű regisztrálását az elidegenülés folyamatának felvázolása; a pusztán egyedből való kiindulást a társadalomba olvadás mechanizmusának megfejtése váltja fel, és ezzel a kérdés egyedi-etikai szintje mellett kidomborodik a társadalmi szint is, amelyet korántsem pusztán a pénz jelez, amely a *Kéziratokban* még nem társadalmi viszony, hanem pusztán elidegenült hatalom, az emberiség általános kerítője.

Itt bosszulja meg magát a fiatal Marx abszolutizálása, amely Kangrgát másik munkájában is annyira szembe állítja a marxizmus későbbi fejlődésével. Ez azonban csak a magyarázat, a probléma pedig maga az, hogy a sokfajta egyoldalúság Kangrgát megakadályozza abban, hogy felismerje: nem lehet megállni a ténylegesen vívmányt jelentő tételeknél — a lehetőség elsődlegesebb, mint a valóság, a jövő fontosabb, mint a múlt, a szabadság nem a szükségszerűség felismerése —, hanem az emberi tevékenység szabadságának hangsúlyozása — és a dogmatizmus gazdasági determinizmusával szembeni potenciózása — mellett vizsgálni kell a másik oldalt, az emberi tevékenység megkötöttségét, aminek csak nagyon kis része az erkölcs, mint a társadalomba olvadás eszköze. Mert tényleg az emberi tevékenység teremti a szükségességet is és ebben a tevékenységben a szabadság és kötöttség dialektikus egységben van, egyik a másik nélkül elképzelhetetlen. Ezért Kangrga tételei teljesebb megfogalmazásban úgy hangzanának, hogy nem a szabadság teremti a szükségszerűséget, hanem az emberi tevékenység teremti a szabadságot és szükségszerűséget egyaránt. Ennek a másik oldalnak a felismerése egyben lehetővé tenné a másik szint, az ember szabadsága és megkötöttsége után az emberek szabadsága és megkötöttsége kérdésének vizsgálatát. Ez pedig elvinne az absztrakt kategóriáktól a mindennapi emberhez és a konkrét reális társadalomhoz.

Az egészét összegezve: Kangrga rendkívül jelentős munkát végzett, felfrissülést, igazi fordulatot hozott filozófiai életünkbe, de még értékeinek elismerésénél is számolni kell azzal, hogy az, amit ő feltár, csak a kérdés egyik része, van tehát egy másik rész is, amit Kangrga a dogmatizmus elleni harcban, Marx elfelejtett értékei feltárásának szenvedélyes vágyától vezérelve mellőz, s a tipikus kangrgai hibába esik: antidogmatikus dogmatikussá válik. A leghevesebb tehát egyformán számolni a kangrgai szemlélet eredményeivel és annak elégtelenségével.

(b-t)

KÍSÉRLET A DIALEKTIKUS EGÉSZ FELVÁZOLÁSÁRA

Predrag Vranicki: *Čovjek i historija*. Veselin Masleša, 1966.

Predrag Vranicki zágrábi egyetemi tanár a jugoszláv filozófiai élet egyik megszorgalmasabb munkása. Nevét sokszor látjuk főleg olyan könyvek borítólapján, amelyek aprólékos, kitartó, részletekbe menő — és éppen ezért nem valami sok eredetiségre alkalmat adó — munkát kívánnak. Emellett ott vannak még fordítói és szerkesztői munkásságának olyan termékei, mint Marx és Engels fiatalkori munkái, válogatott levelei vagy Lefebvre dialektikus materializmusa.

Ebben a könyvében azokat a cikkeket gyűjtötte össze, amelyekben nem feldolgozóként, szerkesztőként, fordítóként lép elénk, hanem a jugoszláv filozófia leggyakrabban emlegetett és vitatott kérdéseihez szól hozzá. Ezek a nagyjából már ismert cikkek — jó részük közkezen forgó gyűjteményekben és csak kisebb részük kevésbé olvasott folyóiratokban jelent meg — könyv alakban sem hoznak semmilyen meglepetést: úgy mutatják be Vranickit, mint filozófiai életünk olyan képviselőjét, aki nem éri el Kangrga, Pejović vagy Gajo Petrović eredetiségének, elmélyültségének fokát és ezzel vitákat sem provokál annyira, de néhány megbecsülendő erényről tesz tanúságot, lehetővé teszi, hogy felfigyeljünk néhány jelenségre, és hasznosan hozzájárul több kérdés megválaszolásához.

Egyik figyelmet érdemlő erénye, hogy konkrétan nyúl hozzá azokhoz a problémákhoz, amelyek gyakorlati, történelmi háttérként ott állnak az egész jugoszláv filozófia mögött, lehetővé tették kibontakozását, az elvontság kisebb vagy nagyobb fokán megadták a problémákat, meghatározták azok vizsgálatának módját és méreteit, befolyásolták a nézeteket. Ezek a problémák: a sztalinizmus elleni harc, az öngazgatás, a világban lejátszódott változások; a szocializmus mint probléma: hogyan és miért vállalkozna a fejlett országok proletariátusa a kapitalizmus megdöntésére és mint feladat: emberibb viszonyok és emberibb társadalom teremtése; a koegzisztencia stb. Mivel Vranicki konkrétan vizsgálja ezeket a kérdéseket, nála nemcsak a leszűrt eredmény látható, hanem az eredmény leszűrésének folyamata is, vagyis nem pusztán csak a filozófiai tételek állnak előttünk, amelyeket a problémák hatására vagy azok vizsgálatának eredményeként a jugoszláv filozófusok megfogalmaztak, hanem látszik az az alap is, amelyen a vizsgálat megindult, azok a problémák, amelyek a folyamatot elindították.

Éppen ezért Vranicki hasznos szolgálatot tehet a jugoszláv filozófia alaposabb vizsgálatánál, könnyebben felismerhetővé teheti, mi hozta létre ezeket az eredményeket, de azt is, honnan erednek az egyoldalúságok, honnan az, hogy filozófusaink nemegyszer a másik végletbe csapnak át. Az ő munkássága ugyanis lehetővé teszi, hogy nyomon kövessük, hogyan formálta filozófiai nézeteinket a sztalinizmus elleni harc, az öngazgatás, a koegzisztencia stb. Ugyanakkor azonban látható az is, hogyan kerülnek ebbe a filozófiába a sztalinizmus elleni harc bizonyos egyoldalúságai, túlzásai, másik végletbe csapása; milyen szerephez jutott az öngazgatás

legoptimistább korszaka, amikor még azt hittük, hogy az ember, a közvetlen termelő központba állítása elegendő és nem csupán az egyik oldal, az első lépés, amelyet okvetlenül követnie kell a következőnek, a közvetlen termelők társadalomba olvadásának, a munkások által irányított gyárak egészbe fogásának kérdése, amelyet úgy kell megoldani, hogy a mind teljesebb vállalati öngazgatás ne jelentsen visszatérést a kapitalizmus kezdeti fokának anarchiájára, de ne legyen szükség valami állami egybefogásra, hanem maga az öngazgatás mechanizmusa hozza meg; milyen szerephez jutott az az illúzió, hogy a fejlődő országok zökkenésmentesen választják a szocializmus útját, vagyis egyszerűen átugorják a kapitalizmust.

Vranicki azonban nemcsak a jugoszláv filozófia történelmi-társadalmi háttérének felismerését könnyíti meg — és ezzel döntően befolyásolhatja a továbbfejlődés irányát —, hanem szolgálatot tehet a jugoszláv filozófia, hogy úgy mondjam standard témáinak vizsgálatánál is. Ilyen téma elsősorban a praxis — amelynek jegyében az egész jugoszláviai filozófiai tevékenység folyik — és vele kapcsolatban az ember kreatív ereje, történelmet csináló szabadsága és a szocializmus mély humanizmusa. Tény, hogy egyes kérdésekben, például az elidegenülés vagy a dialektika értelmezésében a jugoszláv filozófia által elért szint alatt maradt. De még ez a viszonylagos lemaradás is termékenyebb lehet a további munkásság szempontjából, mint filozófiai életünk néhány túlzottan absztrakt tétele. Ez a lemaradás ugyanis nem mindig Vranicki alkotóerejének és eredetiségének kudarca — bár legtöbbször tényleg kevés eredetiséget visz vizsgálataiba —, hanem sokszor éppen annak következménye, hogy a kérdést sokkal bonyolultabbnak látja, mint ahogy azok a tételek mutatják, amelyek a jugoszláv filozófiában sokszor a sztalinizmussal szembeni visszahatás másik végétének kizárólagosságával jelentkeznek, csak éppen maga nem vállalkozik e bonyolult problémák megoldására. Gondolunk itt elsősorban arra, hogy nagy mértékben megközelíti a szabadság és kööttség dialektikus kettőssége problémájának megoldását azzal, hogy felismeri: a marxizmusban látszólag ellentmondásként jelentkezik az ember nembeli lényének tétele, az ember és a természet, az ember és az ember közötti ellentét megoldásának hirdetése és az, hogy nem lehet beszélni semmilyen absztrakt, ideális stb. emberi természetről; még inkább azzal, hogy felismeri az elidegenülés egész problematikájának alapját: az ember maga teremt minden társadalmi erőt és hatalmat, azok mégis leigázzák, tehát sokoldalúbban látja az elidegenülés problematikáját, mint sokan mások. Ezenkívül jelentős segítséget nyújthat a dialektikára vonatkozó vizsgálat is. Mindennek jelentőségéből mit sem von le az, hogy Vranicki fejtegetése inkább a problémát tudatosítja, mint hogy valamilyen megoldást kínálna.

Mindez Vranicki legújabb könyvét filozófiai életünk éppolyan hasznos kézikönyvévé, a további vizsgálatok kiindulópontjává teheti, mint amilyen többi alkotása is volt.

(b-t)

A MARXIZMUS ÉS A SZEMÉLYISÉG

Zagorka Pešić-Golubović: *Problemi savremene teorije ličnosti*. Kultura, 1966.

Egy hasznos könyv jelent meg nemrégiben a jugoszláv könyvpiacra: Zagorka Pešić-Golubović több mint 350 oldalas összefoglalója a személyiség-elmélet problémáiról, e kérdések számos vizsgálójának elméletéről és egyben kísérlete arra, hogy a marxizmus alapján választ adjon ezekre a kérdésekre. Már ismertetője is hézagpótló, hisz általában elég kevés átfogóbb ismertetés jelent meg a modern filozófia kérdéseiről és áramlatairól. A személyiség-elmélet pedig a filozófia egy aránylag új hajtása, és egy ilyen átfogó ismertetés még inkább az újdonság erejével hat. Mindemellett ez az áttekintés nem csupán a szerző olvasottságáról, tájékozottságáról tanúskodik, hanem remek stílusáról, logikus gondolkodásmódjáról és plasztikus ábrázolási technikájáról is. Ennek köszönhető, hogy még a jugoszláv olvasótábor előtt ismert filozófusokat — az egzisztencialistákat vagy Frommot — is úgy tudja bemutatni, hogy egyszerre élénk táruljon az egész kép, világossá váljon előttünk egy-egy tanítás lényege.

A könyv másik érdeme, hogy nem pusztán ismertetés, hanem mire az olvasót végigvezeti a különféle problémákon és iskolákon, addig kikerekedik egy teljes és önálló személyiség-elmélet is. Nyilvánvaló, hogy ez az elmélet vitatható — hisz a nem vitatható, vitára nem serkentő elméletek nem is érnek sokat —, de senki sem tagadja, hogy érdekes, rengeteg vonatkozásban eredeti, és minden tekintetben komoly munkáról, nagy intellektuális erőről tanúskodó kísérlet ez a kérdések megválaszolására. Hisz ennek az elméletnek a megfogalmazása közben a szerző sok részletkérdéssel kénytelen foglalkozni, mindegyikhez a maga egyéni módján nyúl hozzá, és így hasznos szolgálatot tehet egy-egy ilyen probléma tanulmányozásánál is. Sőt hozzájárulhat még a marxizmus olyan központi, sokat vitatott kérdéseinek teljesebb megvilágításához is, mint az elidegenülés-elmélet, a szabadság és a determinizmus, a Marx és Hegel közötti viszony, vagy az olyan még inkább részletekbe nyúló kérdések, mint az, hogy mi a társadalmi lény, mit jelent az, hogy az egyén a társadalmi viszonyok összessége, hogyan kell értelmezni Marx naturalizmusát-humanizmusát stb.

Ennek a feldolgozásmódnak azonban megvannak a maga fogyatékségei is. Az olvasó legelőbb a központi — és mondhatnánk legpozitívabb — törekvéshez közvetlenül kapcsolódó fogyatékos-ságra figyel fel. Az a módszerbeli sajátosság, hogy számos iskola és irányzat bemutatásával keresi a választ a kérdésekre, gyakran eklektikus megoldásokat kényszerít a szerzőre, sőt eklektikus összegezés látszatát kelti még ott is, ahol ezt a veszélyt sikerül elkerülnie. (Ezt a látszatot csak megerősíti, hogy néha még egységes terminológiát sem visz végig, hanem például Fromm társadalmi jellemét hol „društveni karakter”-nak, hol pedig „socijalni karakter”-nak nevezi.)

Bármennyire furcsán is hangzik, a könyvnek épp ezekből az eklektikus vonatkozásaiból indulhatnak el a legtermékenyebb gon-

dolatok. Gondolunk itt arra, hogy a szerző véletlenül (abban az értelemben, hogy nem szándékosan) rátapint az elidegenülés-elmélet központi fogyatékoságára, tudniillik arra, hogy nem tud megbirkózni a szabadság és megkötöttség dialektikus kettősségének problémájával. Ellentmondásként jelentkezik ugyanis, hogy az ember mindig a praxis szabad lényé, és mégis ki van szolgáltatva az elidegenült erőknek. Mert ennek az elméletnek legtöbb iskolája a fiatal Marxból indul ki, amikor Marx még csak az elidegenülés tényét rögzítette, de még maga sem fejtette meg az elidegenülés mechanizmusát, vagyis azt, hogyan nőnek ki az emberek szabad tevékenységéből az emberek fölé nőtt erők. Így aztán csak egyetlen megoldást tudnak ajánlani: az ember most teljesen kiszolgáltatott, nem is igazán ember, míg el nem jön a jövő társadalma, a teljes szabadság birodalma, amikor az ember igazán ember lesz. Zagorka Pešić-Golubović felismerte ennek a felfogásnak az egyoldalúságát, elsősorban ott, ahol azt fejtegeti, hogy az elidegenülés sohasem tűnik el, épp ezért az elidegenülés megjelölést sem tartja a legmegfelelőbbnek. „De az ilyen magyarázatra — írja — az elidegenülés terminusa nem a legmegfelelőbb, ezért megfelelőbbet (mondjuk a hiányt) kellene elfogadni, amely a kreatív negativitást jelezné a folyamatos emberi fejlődésben. A hiánynak felfogott elidegenülés olyan folyamatot jelentene, amelyben az ember kizárólag a relatív megvalósuláson át (mert az sohasem abszolút és befejezett) valósítaná meg szakadatlanul önmagát, hogy ez a hiány és ezzel leküzdésének és túlnövésének törekvése is immanensen jelen legyen. Ebben az értelemben a „hiány” az emberi lényeg elemét képezné.”

Az eklektikus elemek azonban megakadályozzák a szerzőt abban, hogy az elidegenülésnek ezt az értelmezését következetesen végigvigye. Annál nyilvánvalóbb ellentmondásként jelentkezik az elidegenülés-elméletnek mindazok az elemei, amelyek az elidegenülés megszűnéséből, az ember önmagához való visszatalálásából (hogyan, ha sohasem volt ember? mitől idegenült el? (indulnak ki, s a vallás evilág-túlvilág ellentétpárjának kizárólagosságával állítják szembe az elidegenült és az ideális állapotot. Mivel Zagorka Pešić-Golubović eklektikusan egymás mellé állítja az elidegenülésnek ezt a kétfajta elképzelését, jó szolgálatot tehet az ellentmondások leküzdésében és ezzel elősegítheti az elidegenülés-elmélet új megfogalmazását.

Így válhatnak e könyv fogyatékoságai is a további elméleti munka kiindulópontjaivá. Egészében pedig, mint mondtuk, ez a könyv filozófiai életünk hasznos alkotása.

(b-t)

A SZELLEMI SZIKRÁI

Feleki László: *Mindenféle, Híres emberek.* Bp., 1966.

Harcos és bágyadt szellemű korok műfaja az aforizma, egyaránt megszületik az ész csillogásából és a szellem szivárványjátékából, dühéből és harcias kedvéből, de csömöréből és játékos kedvéből is. A francia klasszicizmus és felvilágosodás, a német romantika, a századvég — ezek főbb korszakai ennek a kurta műfajnak, amely a szerzőnek egyetlen döfést, egyetlen csípést, egyetlen villanást engedélyez, s csak két lehetőséget ismer: a telitalálatot vagy a csütörtököt — mondást, hiszen nincs mód jóvátenni semmit az elsőre következő többivel. Itt szinte mindig egy és végzetes mondat van csak, és ez nyilvánvalóan nem lehet üres, hiszen maga a műfaj semmisül meg, ha ilyen hangzik el cégére alatt. „Modern közmondásoknak” nevezhetnénk, ha a műfajnak elengedhetetlen velejárója lenne a „bölcshatóság” is. Az aforizma azonban a paradoxonokat szereti, és nem érénye az igazságosság sem, ellenben feltétele a kegyetlen igazságtalanság, a be nem látás, a föltétlen és maradéktalan kimondás, a semmire sem tekintés. Az aforizma nem gyakorolja a kegyelem jótékony simogatását, mert a „nincs kegyelem” műfaja, ha jól csinálják. A jó aforizma író soha nem számol előbb háromig, hogy csak azután röppentse a légtérbe rakétáját, hanem lecsap, és ebben a váratlanságnak legalább akkora a szerepe, mint a szellemességnek. Közben egy pillanatra sem érdemes megállni és eltűnődni: szereti-e az aforizmaíró a világot vagy gyűlöli? A jó aforizma csak a fényét mutatja, s e fény eltakarja a kimondóját, sokkal nagyobb mértékben, mint más műfajoknál megfigyelhetjük.

A mi korunk is kedveli ezt az „éles” műfajt, s a lengyel Letzben már klasszikusát is felavatta. Most pedig Feleki László kínálja gyűjteményét, a *Mindenfélét*, közben bevezetőiben kitér a műhelye ajtaját is, kukkantson be az olvasó, és tudja meg azt is, hogy születik az aforizma, miközben természetéről is közöl megfigyelést, elsősorban azt, hogy az aforizma sohasem semleges. Ám e műfaj általános sajátossága mellé odateszi a maga relativizmusát is, mondván, hogy „az aforizma röviden magyaráz meg mindent és mindennek az ellenkezőjét”. Kitér ebből a relativista aforizma-felfogásból, hogy Feleki László nem a metsző, a csípő, a valóban angasztó írói aforizma-élt művelő, hanem a langyosabbat, amely nemegyszer az öncélúság határára is elviszi, ebből következően aktualitása is egészen a felszínen mozog, az általánosság lehetővé teszi, hogy ne kelljen egy konkrét világ konkrét problémáiba döfnie, s a nem semlegesség hitvallása mellett mégiscsak semleges maradjon — alapvető emberi-írói magatartásában.

Témái az ember („Ember! Büszke szó ez!”), az orvos („Orvosok, ápolók és más betegek”), a tudomány („Csodálatos tudomány!”), a béke és háború, a gondolkodás („Gondolkodni nem szegény!”), az irodalom és a szerelem, nem beszélve az „egyéb” címszó alá foglalt aforizmákról. Hogy milyennek látja korunknak ezeket az „égető kérdéseit”, semlegessége miatt nehéz megállapítani. Bizonyos azon-

ban, hogy látása nem kegyetlen és nem tragikus, alapállását inkább a megértő cinkosság jellemzi. Rá valóban nem lehet fogni, hogy miként ő a satíraíróról mondta, a „valóság pokoli mása” érdekl.

Szellemi emeltyüi azonban e műfaj kreálásának változatos módzatait jelentik: szereti a szójátékot, a szófacsarást, hagyomány szentelte közmondások és szólások kiélezését, szóról-szóra értelmezését, a közhelyek fonákjára fordítását, az ellentéteket, s néha-néha eljut a szellem tisztább játékáig is.

Ez jellemzi a kötet második felét képező *Hires emberek* című gyűjtemény egy jelentős hányadát. A kiadó szerint Feleki ebben új műfajt teremtett meg, s így előd nélkül áll az irodalomban. Egy-egy neves személy satirikus jellemzését akarta adni bennük velős rövidséggel, így: „Anonymus: Ismert nevű történetíró”, „Babel. Iszak. Nem Sztalin-díjas nagy szovjet író”; „Zsdánov, Andrej, Alekszandrovics: A művész belső parancsát külsővel akarta helyettesíteni”. A nyolcszáz név, mely felvonul itt, nem minden esetben tudta ihletni, sokszor közhellyel is kénytelen volt megelégedni (pl. „Ady Endre. Fel-feldobott költő”; „Gárdonyi Géza. Egri csillag”; Tyereskova, Valentyina. A világúr Évája” stb.). Meglepő ugyanakkor, hogy a modern irodalom alakjaival szemben mennyire epés tud lenni, riasztani akar, és nem a cél érdekében torzítani. Ha rég múlt korok embereit definiálva modernizálásokkal ért el hatást („Remus. Az őszinte bírálat egyik legrégebbi áldozata” pl.), itt, a modern korban ihlete ki-kihagyott.

Könyve az olvasót csemegézésre ösztönzi, mert csak így lehet olvasni, kortyokban, csipegetve. Különbönd mondatai hatása éppen az ellenkezőjét váltja ki, nem pezsdít, hanem kifáraszt. Ez azonban nem Feleki, hanem a műfaj rovására irandó.

(BI)

FÉLREÉRTHETETLEN JELEK

Debreczeni József: *Dal legyen a jel*. Válogatott versek. Forum Könyvkiadó, Novi Sad, 1966.

Több mint másfél évtizeddel ezelőtt Debreczeni József az akkori kilátástalanul szürke, hangoskodó, az őszinteség és mágond hiányát lelkesedéssel és agitációval pótolni kívánó verselőkkel szemben egyéni, különös hangot képviselt. Tragikus, mély érzésekből fakadó, csiszolt költészetet hozott 1949-ben megjelent könyve, a *Tündöklő tájon*. Későbbi kötetei, a *Vacsoracsillag*, főleg pedig a *Belgrádi éjjel* már jóval halványabbak, s ezt az elerőtlenedést még kifejezettebben mutatja legújabb könyve, a *Dal legyen a jel*.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy nem sikerült a kötet anyagának válogatása. Az előző kötetekből nem kerültek ide a legjobb versek. A *Tündöklő tájon*ból alig találunk itt valamit, legkevésbé azokat a verseket, amelyek annak idején Debreczeniről alkotott képünk kialakításában, költészetének értékelésében döntő

szerepet játszottak. Ez a kötet átlagon aluli, a dilettantizmus jeleit viselő versekkel lepi meg az olvasót.

Van persze egy világ, van egy gondolat ebben a könyvben. Hangulata is van. Filozófiai, életbölcseleti vonásokat is találunk benne — igaz, hogy csak töredékesen, s gondolkodásmódja ma már nem elfogadható számunkra. Verseinek hangja sajátos, mindig felismerhető, ez azonban nem jelent okvetlenül esztétikai értéket is. Témáinak egy része elválaszthatatlan személyétől; a tiszta líra mellett az epikus verselés, krónikás modor jellemzi.

Kevés olyan jó ismerője van a magyar nyelvnek nálunk, mint Debreczeni. Szerelmese a szavaknak, óvatosan bánik velük, versoraiban minden szónak megvan a maga megváltoztathatatlan helye. Ha megnyitja tarsolyát, csak úgy ömlenek belőle a szavak, pontosan összeillesztett szókapcsolatok. Érti a szavak súlyát, jelentését, sorai dallamosak és csillogók. Tehát minden előfeltétele megvan, hogy számottevő költészetet alkosson. Csakhogy... Ilyeneket is találunk verseiben:

*Ki húsz éve halt kínhalált az úrba',
Ott felhőrongyot mártott politúrba...*

vagy:

*Míg eltemet valami új triász,
Derék, komoly, pater familias...*

vagy:

*Komédia, idill, meg dráma,
A konflis volt a panoráma.*

S ezek a kínrímek (másképp nem nevezhetjük őket), melyekből van épp elegendő Debreczeni verseiben, elrontják a hatást, megfosztják a verseket művészi hitelüktől.

Nemcsak a kínrímekről van persze szó. Debreczeninek ebben a könyvében lépten-nyomon kísért a verbalizmus, sőt annak a — miként annak idején neveztük — jelszóköltészetnek az árnya, mely ellen valaha épp Debreczeni verseinek ürügyén, s velük bizonyítva igazunkat, harcoltunk.

Leírja például azt, hogy:

*... És én mégis kérlek:
Órizz meg nekem a szemed fényét.*

S evvel a zárással elrontja az egész verset. Vagy azt mondja:

*Fagyott rögön négy láb, bicsakló,
Nem isten. Ember se. Ló. Csak ló.*

A verset végig ilyen rímek díszítik. Vagy olvassák el a Plakátvers az élőknek sorait. A semmitmondás, a kényszeredett, kierőszakolt verselés nyilvánvaló. Ettől csupán néhány vers mentes ebben a kötetben.

A rutin, melyet nem lehet észre nem venni, minduntalan úrrá lesz a költőn, elnyomja, ellaposítja a verset (Curriculum vitae, A légióban én vagyok a legszegényebb, a Pillanatzár egy-egy darabja,

Találkozás stb.). Nem lehet ettől könnyen szabadulni, a rutin egy egész világ helyett jön. A költészet helyett.

S ha azt mondjuk, hogy mégis vannak jó, maradandó versek a kötetben, akkor az Esti spektrumra, a megható, a fájdalomig őszinte Égtájak tébolyában című versre gondolunk. Viszont az olyanok, mint az Egri álom, a Délibáb jachtján, a Belgrád ma már elemi iskolai olvasókönyvekbe se valók. Általában az időszerűtlenség, az érzések, gondolatok, indulatok, leírások és vallomások, mindennekfelett az alkotás módjának és motívumának banalitása és avultsága jellemzi ezt a kötetet. Ma már ilyen költészettel senki sem tarthatja meg vagy foglalhatja el helyét az irodalomban.

Tudjuk persze tisztelni a régit, patinást (s vannak is ebben a kötetben ilyen versek), tiszteljük a költő érzéseit, fájdalmát, szenvedéseit, meghajlunk sorsa előtt, de az olyan gesztus, mint a *Vacsoracsillag* című kötetben megjelent Vers Korea teleről átkeresztelése Megfagyott örre, kiábrándító. A pózok, melyekből van itt épp elegendő, mindig ellenszenvesek. A Szerelmes ének német táborból — ezt is meg kell mondanunk — Radnóti Hetedik ecklogájának és Levél a hitveshez című versének utánérzése, s nem kis kritikátlanságra volt szükség, hogy belekerüljön ebbe a kötetbe.

Ahelyett, hogy válogatott verseivel még egyszer, talán megerősítette volna helyét irodalmunkban, Debreczeni József ezúttal arra kényszerít bennünket, hogy revízió alá vegyük költészetéről alkotott nézeteinket.

(TL)

EGY PURITÁN ÍRÓ

Birkás Endre: *Kopár ég*. Bp., 1966.

Az alkotás-lélektan feladata megfejtteni, milyen okok játszhatnak közre, hogy ígéretesen induló írói pálya, ha nem is törik meg, de szárnyalása nem lesz erőteljesebb, hogy a felfelé emelkedése nem lesz meredekebb, hogy a magasság, ahova feljutott, nem „lélegzetállító”. Miért ez a „földközel” — kérdezhetjük, miért a kikihunyo, majd fel-fellobbanó alkotókedv játéka, hogy a múltó évtizedek a foghíjas életműnek inkább torzóját, mint kiteljesedését hozták.

Birkás Endre írósága is ebbe a lélektani kérdéskörbe visz bennünket, hiszen pályaképen végigfutva, a *Kelepce* című kisregényétől a *Kopár ég* friss kötetéig, ezt a tétova felemelkedést, az elhallgatató írói kedvet (vagy megjelenést), az írói csendes jelenlétet, de nem a zajos sikereket és az átütően nagy alkotásokat szemlélhetjük. Egy erejét valójában még nem mutató, formáját ki nem futó író ebben a pillanatban Birkás Endre, egy fokkal szerényebb és hallgatagabb, mint ahogy az íróktól általában megszoktuk, olyan egyéniség, aki nem az irodalmi élet középpontjában, hanem félreállva, magánosan, tehát feltűnés nélkül is, dolgozik.

Köre nem nagy, de írói lélegzetvétele egyenletes: sem tündöklő magaslatok, sem feltűnőbb völgyek nem zavarják ezt a világot, s ha színekben kellene gondolkodnunk és jellemeznünk, talán a szürkénél állapotodnánk meg elsősorban, közben ki kellene zárunk a szürke fogalomköréből mindazt, ami ezzel a színnel érzelmileg és minősítésként jár, elsősorban azon inszisztálva, hogy Birkás Endre idegenkedig a szélsőségektől, a kiélezett helyzetektől, az erős gesztusoktól, s mindenekelőtt az egyenletességet lenne hivatva megidézni. Puritán, szokták mondani az ilyen típusú alkotókra, s ezt hirdeti a könyv fülszövege is. Eszköztelenségről, a legpuritánabb írói modorról beszél, holott egy gazdag múltú stílus virágzásáról, továbbéléséről kellene valójában szólnunk, arról az irányzatról és stíl-eszményről, amelynek XX. századi vonalán egy Nagy Lajos áll az élen.

Szokatlan ez az íráság, ha a ma divatos stílus-romantika változataival állítjuk szembe, s egy témájú is. Az író, már első könyv alakban megjelent művében, a *Kelepcében*, birtokba vette az életnek egy aránylag kis szeletét, s ennek világában bolyong azóta is (legszebetűnőbben és legjellemzőbben *Vakvágány* című regényében, amely az elsőnek mintegy az újraírását jelenti). Idegenség és alkalmazkodni nem tudás a neve ennek az élet-szeletnek, s Birkás Endre elmélyült figyelemmel vizsgálja, műről műre haladva fedi fel változatait. A *Kelepce-Vakvágány* vonalán haladva az idegenségnek látványos oldalát ragadta meg. A *Kopár ég* ennek már teljesen magyar környezetét adja, a színhely már egészében Pest, és hőseit is úgy tudja megidézni, hogy az idegenségükhöz nem kell az idegen, a más világból ideceppentségnek az a külsősége, mit amazokban a svéd nő és a magyar férfi házassága kínált. A kivételes állapot problémáját azonban itt sem sikerült megoldania: művész-regény kerekedett a *Kopár égből*, inkább kulcsregény, mint általános érvényű vallomás.

Hősei felett a magánosság és idegenség kopár ege van, a reménytelenségnek, az egy helyben topogásnak, a csőd-hangulatnak egy olyan valorizált formájával, amely a modern magyar irodalomnak sok tekintetben páratlan alkotásává avathatná ezt a művet, ha vele a gondolati igénynek egy olyan szenvedélye járulna, amely az író némaságát feloldaná, az idegenségnek teljes és fenntartás nélküli kimondására kényszerítené. Ebből a szempontból a *Kopár ég* sem vitte céljához el az író, az első teljes igényű s valóban nagy alkotásig. A csendes írói műhely azonban a meglepetésre is felkészíthet bennünket, hiszen a *Kopár ég* már annyira ezt ígéri, hogy bátran várhatjuk az újabbat, s vele a teljesebbet is.

A kötet novellái nem kiegészítései a *Kopár égnek*, annál is inkább, mert belőlük az tetszik ki, hogy Birkás Endre igazi műfaja a kisregény.

(BI)

BARTÓK ÉS A MAGYAR IRODALOM

Csak tiszta forrásból. Bp., 1965.

Bartók Béla nemcsak „hírhedett zenésze a világnak”, mint Liszt Ferenc volt. Jelentősége, szerepe éppen ezért nemcsak a világhír szempontjából bír jelentőséggel, tehát nemcsak azzal, hogy „jóval messzebb jutott”, mint magyar kortársai közül bárki is, hanem a zenének azzal a megvalósulásával, amelynek jellege, alapvető sajátosságai, alapvető vonásai, törekvései a zeneesztétika sajátos kérdéskörén túl, a művészetek más területeinek értelmezését is lehetővé teszik. Ha a XIX. században Petőfi és Arany irodalma fogalmazta meg végérvényesen a kor esztétikai eszményét, a XX. században Bartók zenéjének jutott ez a szerep, mindenekelőtt belső lényegével, struktúrájával, hangzataival, azokkal az esztétikai természetű tünetekkel, melyeket még a harmincas években József Attila próbált felfedni és pontokba foglalni, de amelyeknek kiteljesítését és feltárását a magyar esztétikai közgondolkodás máig sem vállalta. Németh László „Bartók-modellje” sem célozta ezeket a lényegbeli vonásokat abban a mértékben, amely lehetővé tette volna, hogy Bartók művének különös jelentősége megmutatkozzék, hatása érvényesüljön. A művészeteknek és az elidegenültségnek nevezett jelenség szoros kapcsolatát hirdeti a bartóki életmű, s ilyenként a legnagyobb felületen érintkezik a modern világ esztétikai törekvéseivel, anélkül azonban, hogy maga ennek csak reflexe lenne: a világgal együtt szólás példája is.

Mit tud Bartók művének ilyen vonatkozásairól a magyar irodalom, milyennek látja az esztétikai normáit oly tökéletesen összefoglaló művészet a költő-rokon? — erre a kérdésre ad választ Fodor Ilona antológiája, a *Csak tiszta forrásból* című, előrefuttatva a bartóki „csodaszarvas-fiú” mitológiai-esztétikai célzatának a gondolatát. A könyv az „Antológia magyar írók és költők műveiből Bartók Béla emlékére” meghatározást viseli, s felsorakoznak benne mindazoknak a versei, akiket Bartók élete vagy műve megihletett.

E versek, prózai vallomások két, egymástól élesen elhatárolható csoportra oszlanak. Vannak versek, amelyek a bartóki mű és a költő kreatív találkozásának a pillanatából születtek, s valljuk be, ezeket olvastuk szívdobogva, izgatottan, hiszen a nagy zenésznek nem esetlegességeire irányították a figyelmet, hanem esztétikai lényegére, s felettük a bartóki mű ihlete és szelleme lebeg. József Attila Medvetánca, Radnóti Miklós Hajnala, Juhász Ferenc Szarvas-ének című verse, majd Kassák és Weöres Sándor Bartók-verse sorolható ebbe az ihletettséget reveláló körbe. Mítosz és aktív stilizálás pólusai között csapnak át szikrák ezekben a versekben, s egy esztétikai látásmód küldi üzenetét. A másik csoportba a magyarázó, a „Bartók nyomán” keletkezett művek tartoznak, s legtöbbször ott a leckeszerű vers-feladvány-jelleg hatása is. Közülük Illyés prózai bevezetője és Bartók-verse emelkedik ki, helyét és jelentőségét keresve ennek a zenésznek és zenének. Többen egy-egy zenemű ihletében támadt gondolataikat verselték meg, mások Bartók életpályája egy-egy mozzanata felett merengnek, anélkül

azonban, hogy a bartóki életmű lényeges jegyeiről szót tudtak volna ejteni.

Hiba lenne azonban ezt az antológiát olvasva arra következtetni, hogy Bartók esztétikai eszménye nem honos saját hazájában, de felmerülhet a kérdés: eljött-e már valóban a Bartók Béla ideje, érett-e a magyar művészeti közgondolkodás, hogy termékenyen nézzen szembe gazdag örökségével?

(BI)

EGY MŰFAJ INFLÁCIÓJA

Zelk Zoltán: *Tegnap*. Bp., 1966.

Ha az emlékiratok sokasága alapján kellene itélnünk, az elmúlt tizenöt esztendő magyar irodalmát sötét kornak kellene minősíteniünk, amolyan megnyilatkozásnak ez a „privát” formája az uralkodó, s az író a jelenből a múltba menekül, jellemzően olyan korok szellemére, amely az egyenes és kritikai színvállást nem tűri meg. A műfaj pszichológiájának és társadalmi vetületének azonban nyilván kevés köze van az emlékiratnak és az önéletrajznak új magyarországi reneszánszához, egyszerűen azért, mert a művek, amelyek elének kerülnek, alig árulnak el olyan ambíciókat, olyan heves írói szenvedélyt és kínálnak olyan életet, amely erre a feltételezésre okot adna.

Korunk emlékirat- és önéletrajz-irodalmát helyesebb éppen ezért egyfajta írói tehetetlenséggel, ihlet-szikkadtsággal magyarázni, s csak másodsorban, ha ez is nem túlzás, mélyebb összefüggéseket keresni kor és alkotói munka között. Az írók egy csoportja számára ugyanis ez a kor, úgy látszik nem is annyira a számvetés igényét, mint a pálya befejezésének kényszerét hozta meg a maga új szellemiségével és törekvéseivel. S ez a lezáródás nem fájdalommentes: a művek, amelyek születnek, lemondó rezignációt is hordoznak, a „még itt vagyok” gondolatát, de ezzel együtt az álaktivitást is, nemkülönben egy megzavarodott értékrendszernek a reflexeit, hiszen az önéletrajz, az emlékirat csak akkor kapja meg valóban azt az elemi erejű töltését, ha belőle valóban nagy egyéniség s ebből a nagy egyéniségből a történelem beszél. Korunk írói azonban éppen ennek a kritériumnak nem tudnak eleget tenni: elég legtöbbjének életrajzát átböngészni, hogy kitessék, mennyire végzetesen „privát” életek kínálják magukat, amelyek a történelem perifériájáról szólnak, mennyire lényegtelen tudnak felmutatni önmagukból. Mert éppen az önéletrajzok ennek be nem ismerését revelálják, arra akarják rávenni az olvasót, hogy ezt a privát életet közügynek lássa, általánosabbnak, mint amilyen az a valójában.

Zelk Zoltán kis kötete, a *Tegnap*, a visszaemlékezés műfajával idézi meg ezeket a problémákat, ha nem is annyira kiélezetten, mint fentebb leírtuk, de elég erőteljesen mégis, hogy bordázatát ne érzékeljük. A kötetnek azonban nem is ebben van az érdekessége, hanem lírájában, nem a műfaj körtörténetében, hanem Zelk pró-

zájának a tónusában, a léleknek a muzsikájában, amelyet páratlanul és szerényen Radnóti Miklós tudott elővarázsolni az Ikek havában. Zelk erényeit azonban az emlékező tartja fogva, s az anekdota tartja csapdájában, tehát a pasztellszíneket az erősebbre rajzolt kontúrok nyomják el, s az író minél érdekesebbé szeretne válni élete eseményeit rajzolgatva, annál inkább válik szürkévé, privatizálódik el az őszinte sorsfestés, az élet tragikus pillanatsorozata is. Tűnődni lehet tehát, hogy tulajdonképpen mi is az az elmúlt korszakból, ami csak Zelk sajátja volt, amit a magyar irodalom csak őtőle kaphatott a visszaemlékezések műfajában, és senki mástól. A *Tegnap*, sajnos, éppen erre nem tud kielégítő feleletet adni.

Würtz Ádám illusztrációi revelálják elsősorban a szöveg eme hiányosságait: azok ugyanis lépten-nyomon éppen arra utalnak, ami Zelk szövegéből hiányzik, ami emlékező-technikáját végső soron érdektelenné teszi. Würtz a dokumentum-értéket éppenúgy hangsúlyozza, mint a belerajzolások révén, a művészet személyességének jelenlétét, Zelk pedig mintha éppen ezeket a mozzanatokot kerülné meg. Ettől függetlenül tolerálhatjuk perlekedő előszavának utolsó mondatát, amelyben azt kéri, „legyen joga elmondani a vele történeteket, s legyen joga visszautasítani azok finyáskodását, akik a jó-szerencse fedezékében ültek”. Hogy Zelk kivel és kikkel perel, nem tudom, s nem is érdekes. Mert a mű értékét úgysem az író szubjektív szándékai, hanem megvalósításának jellege adja meg: a szenvedések pedig ezen a síkon nem önmagukban, hanem az író munkájában kapják meg igazolásukat, egészen túl immár az „emberi jog” problémáján is.

(BI)